

**Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών
«Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος»**

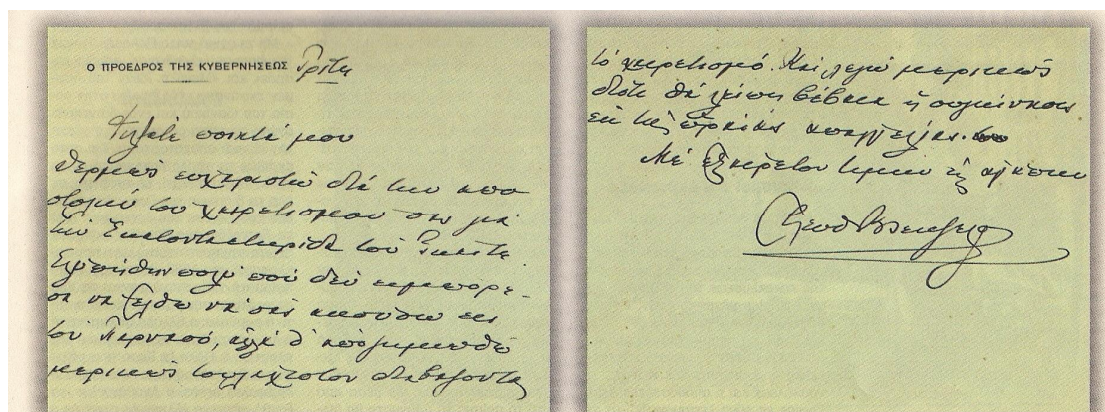
ΙΑ΄ Πανελλήνιος Μαθητικός Διαγωνισμός Δοκιμίου

**«1913-2013: 100 χρόνια από την ένωση της
Κρήτης με την Ελλάδα»**

Εργασία μαθήτριας : Λουκίας-Μαρίας Σαραντή

Μουσικό Σχολείο Χίου

Υπεύθυνος καθηγητής : Πιλαβάς Μιχάλης

Χειρόγραφο σημείωμα του Ελευθέριου Βενιζέλου προς τον Κωστή Παλαμά

(Καθημερινή, Περιοδικό «Επτά ημέρες», 30 Μαρτίου 2003)

Χίος, Ιανουάριος 2013

«Η Μεγάλη Ιδέα. Το παινεύομαι. Από τα πρώτα χρόνια μου, μαζί με την πρώτη μου αγάπη, το πρώτο εκστατικό ξάφνισμα μου φύσηξε. Στο σπίτι μέσα την άκουσα να ψιθυρίζεται γύρω μου σαν ένα τρανό μυστικό, σαν ένα «μελλούσης Αναστάσεως» καρτέρεμα. Και την πίστεψα μ' ευλάβεια θρησκευτική.»

Κωστής Παλαμάς

Στοιχεία επικοινωνίας

Όνοματεπώνυμο: Λουκία Μαρία Σαραντή

Τηλέφωνο: 22710 94234

Διεύθυνση: Λατόμι, Χίος 82100

Μουσικό Σχολείο Χίου

Διεύθυνση: Θυμιανά, Χίος 82100

Τηλέφωνο/ fax :22710 81360

Email: gymmouschi@sch.gr

Η επιθυμία για επανάσταση κατά των Τούρκων το 1821 εξαπλώθηκε και στην Κρήτη. Όμως, το μεγάλο ποσοστό μουσουλμάνων κατοίκων του νησιού, η απομόνωση του νησιού καθώς και η έλλειψη παιδείας έκαναν δύσκολες τις συγκυρίες για επανάσταση. Μέχρι τη μεγάλη κρητική επανάσταση του 1866-1869, οι πρώτες προσπάθειες των Κρητικών για απελευθέρωση χαρακτηρίζονται μεν από συντονισμένες προσπάθειες αλλά από σποραδικές επιτυχίες που οδήγησαν αντίστοιχα σε βιαιοπραγίες εκ μέρους της τουρκικής διοίκησης με τη συνδρομή των Αιγυπτίων για την καταστολή των εκάστοτε επαναστατικών κινημάτων. Στο έργο του Δ. Σολωμού «Ο Κρητικός», γραμμένο στα 1833 αποτυπώνεται ανάγλυφα στο μονόλογο ενός πρόσφυγα Κρητικού η περίοδος της επανάστασης του 1823-1824 και η αποτυχία της που οδήγησε στη θανάτωση αλλά και τον εκπατρισμό χιλιάδων κατοίκων του νησιού προς την επαναστατημένη και αργότερα ελεύθερη Ελλάδα. Παράλληλα με τον ένοπλο αγώνα, έγιναν σταδιακές προσπάθειες με τη συνδρομή πολιτικών προσωπικοτήτων από τον ελλαδικό χώρο για έναν πρώτο στοιχειώδη πολιτικό συντονισμό της επανάστασης, ενώ η ευρωπαϊκή διπλωματία, ιδιαίτερα η αγγλική, παρακολουθούσε τα γεγονότα αναπροσαρμοζόμενη στις εκάστοτε εξελίξεις του ανατολικού ζητήματος, πάντα με κύριο γνώμονα τα συμφέροντά της.

3

Η απόρριψη σειράς αιτημάτων του χριστιανικού πληθυσμού του νησιού από το Σουλτάνο οδήγησε στην έκρηξη της επανάστασης του 1866-1869, του «δεύτερου '21», όπως ονομάστηκε. Το επιστέγασμα της προσπάθειας αυτής ήταν το ολοκαύτωμα της Μονής Αρκαδίου στις 8 Νοεμβρίου 1866. Την ίδια χρονιά η οικογένεια του Ε. Βενιζέλου (ο οποίος είναι μόλις δύο ετών) καταφεύγει, όπως και χιλιάδες άλλοι Κρητικοί, στην ελεύθερη Ελλάδα. Η επανάσταση του 1866-1869, παρά την αποτυχία της, έπληξε το γόητρο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και συγκίνησε τη διεθνή φιλελληνική κοινή γνώμη. Χαρακτηριστικά, ο Βίκτωρ Ουγκώ, εκτιμώντας το μέγεθος της επανάστασης του 1866-1869, γράφει ότι «*Τα Ψαρά δεν είναι επικώτερα, το Μεσολόγγι δεν ίσταται υψηλότερον*». Στον αντίκτυπο της επανάστασης του 1866-1869 στην ποιητική δημιουργία αναφέρεται ο Κ. Παλαμάς σε κείμενό του δημοσιευμένο στην εφημερίδα «Ελεύθερος Λόγος» της 10^{ης} Νοεμβρίου 1924. Αποτιμώντας και αυτός το ολοκαύτωμα της μονής Αρκαδίου ως ισάξια θυσία με ανάλογες στιγμές της Επανάστασης του 1821 αναφέρει ότι «*η Κρητική Επανάσταση [...] και με την τελικήν αποτυχία της στάθηκε αφορμή να προβάλη*

γρηγορότερα [...] η στιγμή που θα έρριχνε την παλληκαρίσιαν ανυπόταχτη θυγατέρα στην αγκαλιά της πότνιας πολύπαθης Μητέρας, [...]ανάλογα έδρασε και στον κόσμο τον πνευματικό». Και την άποψή του αυτή την ενισχύει αναφερόμενος σε λογοτεχνικά έργα εμπνευσμένα από την ιστορική αυτή στιγμή του κρητικού ζητήματος, όπως η «Επιορκία» του Α. Παράσχου και ο «Όρκος» του Γ. Μαρκορά αποδεικνύοντας ότι «η Κρητική Επανάσταση παρουσίαζε όλα τα προσόντα για να την εκμεταλλευθή η Πολύμνια» (η Μούσα της λυρικής ποίησης).

Το αποτέλεσμα της επανάστασης του 1866 ήταν η θέσπιση του Οργανικού Νόμου από το Σουλτάνο το 1868, με τον οποίο εξασφαλίστηκαν σκιώδη προνόμια για το χριστιανικό πληθυσμό, γεγονός όμως που έθεσε τις βάσεις για τα επόμενα απελευθερωτικά κινήματα μέχρι την αυτονομία. Οι αγώνες των Κρητικών συνεχίστηκαν και την επόμενη δεκαετία μέχρι το 1878, οπότε υπογράφηκε η Σύμβαση της Χαλέπας, αποφασιστικό μεταρρυθμιστικό βήμα προς την ανατροπή της κατάστασης υπέρ των χριστιανικών πληθυσμών και της πορείας προς την αυτονομία. Κι ενώ άρχισε να διαμορφώνεται ένα θετικό κλίμα, η διαίρεση του χριστιανικού πληθυσμού σε δύο αντίπαλες πολιτικές μερίδες επιδείνωσε την κατάσταση, δίνοντας χώρο τόσο στην Υψηλή Πύλη να επιβάλει ξανά κλίμα τρομοκρατίας όσο και στην ευρωπαϊκή διπλωματία να επέμβει δυναμικά.

Η ενεργός ανάμειξη του Ε. Βενιζέλου στα πολιτικά πράγματα της γενέτειράς του αφορά το τέλος της δεκαετίας του 1880 με την ένταξή του στην πολιτική μερίδα των Φιλελευθέρων και τη δημοσιογραφική του δράση στην εφημερίδα «Λευκά Όρη». Κι ενώ η δεκαετία του 1890 ξεκινά με τον πιο απαισιόδοξο τρόπο για το νησί με το στυγνό σουλτανικό καθεστώς να απορρίπτει κάθε πρόταση αυτονομίας (όπως αυτή της *Μεταπολιτεύσεως* από τον πολιτευτή Μανούσο Κούνδουρο), την ελληνική κυβέρνηση να δρα στο περιθώριο και τις Μ. Δυνάμεις να συνεχίζουν να ανάγονται σε κύριους ρυθμιστές του κρητικού ζητήματος, ο Βενιζέλος θα επανακάμψει δυναμικά ως ηγετική πλέον προσωπικότητα στα κοινά το 1897, μετά την οικογενειακή τραγωδία που βίωσε με την απώλεια της πρώτης συζύγου του.

Η λογοτεχνική δημιουργία δεν θα μπορούσε να μείνει ανεπηρέαστη από τη σύγχρονη ιστορική πραγματικότητα. Η γενιά του 1880, με πρωτεργάτη της τον Κ. Παλαμά, θα υπερασπιστεί με συνέπεια το πατριωτικό ιδανικό της Μεγάλης Ιδέας ως έννοιας ταυτόσημης με το διαχρονικό αγώνα ενός έθνους με στόχο την εθνική αποκατάσταση. Και φυσικά, αργότερα, από τη δεύτερη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα, όταν θα αρχίσουν οι μεγάλες εθνικές εξορμήσεις, ο ποιητής θα ταυτιστεί με τον πολιτικό

που ενσαρκώνει με τις ιδέες και τη δράση του τα συλλογικά εθνικά οράματα: τον Ελευθέριο Βενιζέλο. Ο Παλαμάς – έγραφε στα χρόνια του μεσοπολέμου ο Τέλλος Άγρας- «είναι για τα Νεοελληνικά Γράμματα, ό,τι υπήρξεν ο Βενιζέλος για την Ελληνική Ιστορία».

Το ποίημα του Παλαμά «Ύμνος της Κρήτης» ανήκει στη συλλογή «Βωμοί» (1915) αλλά γράφεται το 1897, έτος του ατυχούς ελληνοτουρκικού πολέμου, ο οποίος, παράλληλα με τη μεγάλη σφαγή του Ηρακλείου το επόμενο έτος, επέσπευσε την εξέλιξη των γεγονότων στην Κρήτη οριστικοποιώντας την απόφαση της διεθνούς κατοχής του νησιού και την ανακήρυξή του σε αυτόνομη ηγεμονία. Με μια διάθεση προφητική που διαπερνά όλο το ποίημα, αφηρημένες έννοιες (όπως η Νίκη, η Δόξα κ.α.) συνυφασμένες με την αξία της φιλοπατρίας μετουσιώνονται από την πένα του ποιητή σε στοιχεία της φύσης. Σε θριαμβική πομπή φτάνουν και αποθεώνουν στην ενδέκατη στροφή την αιμόφυρτη, σταθερά ανυπότακτη και ένδοξη Κρήτη με τους ηχηρούς και τραγουδισμένους αγώνες της. Στην τελευταία στροφή, ο Παλαμάς με αισιόδοξη γραφή εύχεται τον εναγκαλισμό του νησιού με τη μητέρα Ελλάδα ενώνοντας τη δική του φωνή με το κοινό όραμα του έθνους, για να αποτελέσει η Κρήτη την *κορώνα*, το επιστέγασμα του αλυτρωτικού οράματος.

Στις 9 Δεκεμβρίου του 1898 αποβιβάστηκε στο νησί ο πρίγκιπας Γεώργιος ως Ύπατος Αρμοστής και εντολοδόχος των Μ. Δυνάμεων. Υψώθηκε η κρητική σημαία στο φρούριο του Φιρκά και ορίστηκε μεικτή επιτροπή χριστιανών και μουσουλμάνων για τη σχεδίαση του κρητικού συντάγματος. Παράλληλα, συγκροτήθηκε η πρώτη κρητική κυβέρνηση, στην οποία συμμετείχε ο Ελευθέριος Βενιζέλος ως Υπουργός Δικαιοσύνης. Όμως, η συγκεντρωτική και ταυτόχρονα αναβλητική πολιτική του Γεωργίου ως προς τη λύση του κρητικού ζητήματος δημιούργησε αγεφύρωτο χάσμα με τον Βενιζέλο, ο οποίος, μαζί με τους Κ. Μάνο και Κ. Φούμη, προχώρησαν στο σχηματισμό της «Ηνωμένης Αντιπολιτεύσεως» και την ένοπλη επανάσταση του Θερίσου στις 10 Μαρτίου του 1907. Η αντίδραση του πρίγκιπα, της ελληνικής κυβέρνησης και των Μ. Δυνάμεων κάμφθηκε από τις επιτυχημένες διπλωματικές προσπάθειες του Βενιζέλου που κατέληξαν στη συμφωνία των Μουρνιών στις 2 Νοεμβρίου του 1905. Η επανάσταση στο Θέρισο, εκτός των άλλων, άνοιξε το δρόμο για την παραίτηση του πρίγκιπα Γεωργίου και την αντικατάστασή του από τον Αλέξανδρο Ζαΐμη, ο οποίος διορίστηκε πλέον από το Βασιλιά των Ελλήνων Γεώργιο το Σεπτέμβριο του 1906. Στην περίοδο της αρμοστείας του τέθηκαν οι βάσεις για την εσωτερική ανασυγκρότηση του νησιού, ενώ οι συγκυρίες στην Ευρώπη οδήγησαν

τους Κρητικούς, με τη διακριτική συνδρομή της ελληνικής κυβέρνησης, στην έκδοση του πρώτου ενωτικού ψηφίσματος.

Οι Κρητικοί ύψωσαν την κρητική σημαία στο φρούριο του Φιρκά αλλά αυτό εξαγρίωσε τις Μ. Δυνάμεις που ως «προστάται» ζήτησαν την υποστολή της και «την κατέβασαν μια μέρα με πελέκια ναυτικά» σύμφωνα με το Γ. Σουρή, σατιρικό ποιητή της Νέας Αθηναϊκής Σχολής. Η κρητική κυβέρνηση δεν υπάκουσε και αποσύρθηκε. Στις εκλογές που προκηρύχθηκαν το Μάρτιο του 1910 το κόμμα του Βενιζέλου υπερίσχυσε και σχημάτισε νέα κυβέρνηση. Ο Βενιζέλος αναδεικνυόταν πλέον στην πιο ισχυρή πολιτική προσωπικότητα του νησιού.

Ο Στρατιωτικός Σύνδεσμος, που μετά το κίνημα του 1909 έλεγχε την κατάσταση στην Ελλάδα, κάλεσε το Βενιζέλο να αναλάβει την πρωθυπουργία. Παρά την απουσία του από το νησί και την άρνησή του να δεχθεί στο ελληνικό κοινοβούλιο κρητικούς αντιπροσώπους, ο Βενιζέλος, χάρη στη διορατικότητά του, έδωσε τέλος στο κρητικό ζήτημα με τους βαλκανικούς πολέμους. Ο Βενιζέλος απέφυγε πρόωρη ρήξη των σχέσεων με την Τουρκία, επειδή διέβλεπε τους Βαλκανικούς πολέμους που προετοιμάζονταν από την ευρωπαϊκή διπλωματία και, μετά από μία σειρά διπλωματικών ενεργειών και συνθηκών, την 1^η Δεκεμβρίου 1913 κηρύχθηκε η επίσημη ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα.

Ο Γ. Σουρής, δημιουργός του «Ρωμηού» στο φύλλο της 7^{ης} Δεκεμβρίου 1913 ανοίγει ενθουσιώδη έμμετρο διάλογο των δυο πρωταγωνιστών του, του Περικλέτου και του Φασουλή με θέμα την ενσωμάτωση της Κρήτης στην Ελλάδα και την έπαρση της ελληνικής σημαίας στο φρούριο του Φιρκά: Στην πρώτη στροφή ο Περικλέτος ρωτά το Φασουλή: *«Αληθεύει, συμπολίτη, πως επήγε μες στην Κρήτη Έλλην Βασιληάς μεγάλος ύστερ' από τον Φωκά για να στήση την γαλάζια στην νησίδα του Φιρκά;*

Ο Φασουλής απαντά για την τελική απόδοση δικαιοσύνης στο κρητικό ζήτημα με την απελευθέρωση του νησιού στον πρώτο στίχο της 14^{ης} στροφής με το γνωμικό του Μενάνδρου, ενώ η ηχώ της λευτεριάς διαχέεται σε πανηγυρικό κλίμα, όπου ανταμώνουν μάνες πολεμιστών, γέροι και νέοι σε αρχέγονο πολεμικό χορό. Η επιλογή της λέξης «Λευθεριάς» ηχητικά παραπέμπει στο όνομα του Ελευθερίου Βενιζέλου, πολιτικού πρωταγωνιστή αυτής της προσπάθειας να ανθίσει το δέντρο της λευτεριάς με το αίμα των αγώνων.

Το αναστάσιμο μήνυμα δίνεται παρακάτω στην 4^η – 5^η στροφή του Γ μέρους από το Φασουλή με ιδιαίτερη έμφαση στο ρόλο του πρίγκιπα Γεωργίου και της Ύπατης Αρμοστείας ως μεταβατικού σταδίου πριν την απελευθέρωση: *«Μέσα σ' αυτή την*

Πασχαλιά ποιος λησμονεί πολίτης τον αδελφό του Βασιληά τον Αρμωστή της Κρήτης; Από την ώρα, που τρανός επάτησ' εκεί πέρα, έλαμψε σαν Αυγερινός λυτρώσεως ημέρα». Στην 9^η – 10^η στροφή ο Φασουλής νοσταλγεί και τον πρόσφατα δολοφονημένο Βασιλιά Γεώργιο που θα ήταν περήφανος για το έργο του γιου του, βασιλιά Κωνσταντίνου: «Χαρά' στον και τον Βασιληά τον δολοφονημένο, που' στου λαού του την ψυχή τον έχουνε θαμμένο. Πούναι να βλέπη σήμερα με πατρικό καμάρι του Ντίνου του την λεβεντιά, του Ντίνου του τη χάρι». Στην παρουσία του βασιλιά Κωνσταντίνου στην πανηγυρική έπαρση της γαλανόλευκης στο φρούριο του Φιρκά αναφέρεται και ο Ελ. Βρέλλος στο «Εθνικό Πανηγύρι».

Σ' αυτό το κλίμα αισιοδοξίας που γεννήθηκε με τη νέα Ελλάδα των βαλκανικών πολέμων στήνει ο Παλαμάς το 1915 τους «Βωμούς» της ποιητικής του λατρείας. Ο Κ. Χατζόπουλος αναφέρει ότι *«εκείνο που χαρακτηρίζει τον Παλαμά μέσα στους άλλους γύρω του δεν είναι μόνο η ορμή της εμπνεύσεως, είναι το βάδισμα, ο τόνος, η χειρονομία. Το βάδισμα έχει πάντα κάτι το θριαμβικό, ό τόνος το ραψωδικό, η χειρονομία το μεγάλο, [...] η ποίησή του το υμνητικό»*. Ο ίδιος ο ποιητής σημειώνει ότι *σ' αυτή τη συλλογή μέσα του δούλεψε «μια διάθεση μαζί λυρική και επική και για να ταιριάση τη συγκίνηση του υποκειμένου προς τα τρομακτικά πράγματα των τωρινών καιρών που συμπλέκουν σε πόλεμο μικρούς και μεγάλους, έθνη και φύλα...»*.

Κοινός παρονομαστής στην ποίηση του Παλαμά είναι η αίσθηση της διαχρονικότητας των αγώνων του έθνους. Σαν συνδυετικός κρίκος ανάμεσα στις εξελικτικές φάσεις του Ελληνισμού συναρτά την Αρχαιότητα και το Βυζάντιο με τη σύγχρονη αναγεννητική πνοή, την οποία εξέφραζε το όραμα της Μεγάλης Ιδέας. Αυτή την αίσθηση αποπνέει και το ποίημα «Στ' άρματα» από την ίδια ποιητική συλλογή, όπου παρελαύνει μπροστά στα μάτια του ποιητή ολόκληρο το ηρωικό πάνθεον της Αρχαιότητας, ενώ οι αγώνες των σύγχρονων Ελλήνων, στους οποίους η ποιητική του φωνή δίνει το εναρκτήριο σάλπισμα αποτελούν αδιάσπαστη συνέχειά τους: *«Από της Κρήτης τα νερά ως τον κόρφο το θεσσαλονικιώτη προς τον Αίμο το σάλπισμα το μέγα σαλπίζει...»*. Όμως όλα αυτά δεν αποτελούν αόριστες πολεμικές ιαχές αλλά εστιάζονται και στον πολιτικό εμψυχωτή αυτής της εθνικής προσπάθειας, τον Ελευθέριο Βενιζέλο. Ο ποιητής στο ποίημα «Μια βραδιά σ' ένα σπίτι» από τη ίδια ποιητική συλλογή προσμένει συντροφιά *«με τη μουσική και το στίχο»* του το ποιητικό του είδωλο, τον πολιτικό που με τα μάτια της φαντασίας του αποκαλεί *«των ταξιδιών πιλότε [...] που το τιμόνι κράτησες οδηγητής να μπάσης το νέο καράβι τ' άμαθο στη θάλασσα της δόξης»*. Και βέβαια, σ' αυτό *«τα λασιθιώτικα βουνά και οι σφακιανές μαδάρες»* και

«σαν πατριάρχης γίγας ο Ψηλορείτης» μιλούν για τα παθήματα, τα μαθήματα του έθνους γραμμένα *«στης μοίρας τα δεφτέρια»*. Για τον Παλαμά η αντίσταση και η λευτεριά δεν ήρθαν μοναχές τους. Λίγο πριν η χώρα βυθιστεί στη δίνη του εθνικού διχασμού, οι δρόμοι είναι *«ολάνοιχτοι, στρωτοί, [...] μπρος να περάση ο Βασιλιάς και ο Κυβερνήτης πίσω [...] στου επαγγελέμενου Καραβιού την πλώρη, αλίγιστο είδωλο, μια γοργόνα: η Δόξα»*.

Ο Δ. Κόκκινος γράφει για την κρητική επανάσταση ότι είναι μοναδική στην ιστορία του ελληνικού αγώνα *«καταδυομένη και αναδυομένη διαρκώς εντός κυμάτων αίματος, αντλούσα ολοένα δυνάμεις από τον σκληρότατον αγώνα της»*. Ο Ι. Πολέμης, ποιητής κι αυτός της γενιάς του 1880, στο ποίημά του «Στην Κρήτη» επιβεβαιώνει την παραπάνω άποψη τονίζοντας τη διάρκεια και τη σκληρότητα του κρητικού αγώνα που δικαιώθηκε φτάνοντας στο ακρογιάλι της λευτεριάς, αφού αναμετρήθηκε τόσο με τους κατακτητές της από την Ανατολή όσο και με τους «προστάτες» της από την Ευρώπη.-

Παράρτημα

1. Παράρτημα ποιημάτων διαγωνισμού.
2. «Αρκάδι», Παλαμάς Κωστής, Άπαντα, Τόμος 12, σελ. 269-274.
3. «Υμνος της Κρήτης», Παλαμάς Κωστής, Άπαντα, Τόμος 7, σελ. 116-118.
4. Εφημερίδα «Ρωμηός», φύλλο 7^{ης} Δεκεμβρίου 1913 (*φωτογραφημένο από το πρωτότυπο της εφημερίδας που φυλάσσεται στη Δημόσια Βιβλιοθήκη Χίου «Αδαμάντιος Κοραής»*).
5. «Στ' Άρματα», Παλαμάς Κωστής, Άπαντα, Τόμος 7, σελ. 132-133.
6. «Μια βραδιά σ' ένα σπίτι», Παλαμάς Κωστής, Άπαντα, Τόμος 7, σελ. 142-150.

Βιβλιογραφία

1. Γαρδίκια-Κατσιαδάκη Ελένη (επιστημονική επιμέλεια), Στα χρόνια του Βενιζέλου, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος» - ΥΠΕΠΘ, Αθήνα 2010.
2. Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Τόμος ΙΔ΄, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα.
3. Κανδαράκης Γ., Καρτσάκης Δ., Μανωλάκης Κ., Εκπαιδευτικός Φάκελος «Ελευθέριος Βενιζέλος, Στα βήματά του...», Β΄ έκδοση, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος» - ΥΠΕΠΘ, Αθήνα-Χανιά 2008.
4. Κόκκινος Διονύσιος, Η Ελληνική Επανάσταση, Τόμος Α΄.
5. Παλαμάς Κωστής, Άπαντα (τόμοι 1, 7, 12), εκδόσεις Γκοβόστη.
6. Παναγιωτόπουλος Ι. Μ., Τα πρόσωπα και τα κείμενα (Γ΄ Κωστής Παλαμάς), Αθήνα 1993.
7. Σολωμός Διονύσιος, Ο Κρητικός, Νεοελληνική Λογοτεχνία Γ΄ Τάξη Γενικού Λυκείου Θεωρητικής Κατεύθυνσης, ΟΕΔΒ, Αθήνα.
8. ΥΠΕΠΘ – Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, Θέματα Νεοελληνικής Ιστορίας Γ΄ τάξη Γενικού Λυκείου Θεωρητικής Κατεύθυνσης, ΟΕΔΒ, Αθήνα.
9. Εφημερίδα «Ρωμηός», φύλλο 7^{ης} Δεκεμβρίου 1913.
10. Εφημερίδα «Καθημερινή», περιοδικό «Επτά ημέρες», 30 Μαρτίου 2003.